

Жолчиев С.Т.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОТ БИЙЛИГИНИН
XIX КЫЛЫМДАН ТАРТЫП АЗЫРКЫ КҮНГӨ ЧЕЙИНКИ ТАРЫХЫ**

Жолчиев С.Т.

**ИСТОРИЯ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
С XIX В. ДО НАШИХ ДНЕЙ**

S.T. Zholchiev

**HISTORY OF THE JUDICIARY OF THE KYRGYZ REPUBLIC
IN THE XIX CENTURY TO OUR DAYS**

УДК:337.58.96

Бул макалада Кыргыз Республикасынын Сот бийлигинин тарыхы жөнүндө баяндалган.

Негизги сөздөр: революция, сот, тарых, төрага, соттун түзүлүшү.

В этой статье рассматривается история судебной власти Кыргызской Республики.

Ключевые слова: революция, суд, истории, председатель устройства суда.

This article discusses the history of judicial authorities of the Kyrgyz Republic.

Key words: revolution, court history, chief justice device.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүндө сот тутумунун келип чыгуусу негизинен алып айтканда, Кыргызстан Россия падышачылыгынын курамына киргенден кийин гана пайда болгон деп айтсак туура болот.

Анткени Россияга кошулганга чейин Кыргызстанда эч кандай иштелип чыккан мыйзамдар, ченемдик укуктук актылар ошондой эле Конституция да болгон эмес.

Ал эми тарых барактарынан алып карасак, XIX кылымга чейин Кыргызстанда сот иштерин бий жана казылар алып барышкан.

Бийлер бир гана сот иштерин эмес административдик жана саясий иштерди дагы аткарган. Тактап айтканда, он тогузунчу кылымдын орто ченине чейин бийлер бийлик жүргүзүп келген.

Андан кийин, XIX кылымдын орто ченинен кийин бийлер сот иштерин гана аткарышкан, ал эми калган бийлик манаптардын колуна өткөн.

“XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында манаптар кыргыз коомунда жаңы тартиптерди, ыйман-ыбадаттарды киргизишип, кыргыз феодалдары ошону карманышкан. Манаптар чексиз бийликке ээ болуп, кол алдындагыларга каардуу мамиле жасашкан.”¹

Ошол убакта бий жана казылар үрп-адаттардын негизинде гана сот иштерин алып барышкан. Андан тышкары, манап, бай жана баатырларда сот иштерин аткарган.

Ошондой эле, “Кыргызстандын түштүгүндө бай жана баатырлардан башка бий, датка жана бектер дагы сот иштерин аткарышкан. Ал эми Кыргыз-

стандын түндүгүндө манаптар да сот болуп эсептелген.”²

Бий жана казы сотторунун өкүлдөрү

1917-жылдагы Октябрь революциясына чейинки убакытта Кыргызстандын аймагы Түркстан генерал-губернаторлугунун областтарына бөлүнгөн.

“1867-жылы Кыргызстандын түндүгү Россия империясынын курамына киргенден кийин Семиреченск жана Сыр-Дарыя облустарын убактылуу башкаруу жөнүндө жобо кабыл алынган.”³

Ал эми Түштүк Кыргызстан – Фергана менен Самаркан облустарынын курамына кирген. Ошол учурда бий жана казылар жарандык жана кылмыш иштерди карашкан. Ал эми өзгөчө коркунучтуу иштерди карашкан эмес.

Маселен, мамлекеттик маанидеги иштерди, орус улутуна тиешелүү иштерди карашкан эмес, бул иштерди кароо ыйгарым укугу алынып салынган.

Кыргызстан Россиянын курамына 1917-жылы толук кошулгандан кийин “1917-жылы 24-ноябринда Сот жөнүндө биринчи декрет чыгарылган.”⁴

Бул декрет жарыялангандан кийин эң алгачкы соттун түзүлүшү башталган жана мурдагы эски сот тутуму жоюлуп элдик арачылар менен алмаштырылган.

Кыргызстан Россиянын курамына киргенден кийин эң алгачкы Конституциясы кабыл алынган. Ал эми Кыргызстандын Россиянын курамында бол-

² Ганиева Т.И., Кыргыз Республикасынын сот бийлиги.– Бишкек 2004.

³ Ганиева Т.И., «Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин түшүнүгү, негизи, өсүп-өнүгүүсү (1864-2002)». – Бишкек, 2004.

⁴ Ганиева Т.И., «Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин түшүнүгү, негизи, өсүп өнүгүүсү (1864-2002)». – Бишкек, 2004.

¹ Момбеков Ж.К., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы.– Бишкек 2003.

гон учурдагы Конституциясынын өнүгүү этаптарын үчкө бөлүп карасак туура болот.

Конституциялык өнүгүү этаптарына токтолгонубузду себеби, Кыргызстан Россияга көз каранды болгону менен өзүнүн Конституциялары кабыл алынган.

Тактап айтканда, 1929-жылы Кыргыз АССР, 1937-жылы Кыргыз ССР, 1978-жылы Кыргыз ССР болуп турган убактагы Конституцияларынын кабыл алынышы.

С.С. Сооданбеков., М.К. Укушевдин ою боюнча “1924-жылга чейин Орто Азия менен Казахстандын аймагында үч мамлекеттик түзүлүш: РСФСРдин курамына кирген Түркстан Автономиялуу Советтик Социалистик Республикасы, көз каранды эмес Бухара жана Хорезм Элдик Советтик республикалары болгон.”⁵

Андан кийин Кыргызстан Кара-Кыргыз автономиялык областы, Кыргыз АССРи, Кыргыз ССРи болуп түзүлгөн. Ушул убакыттар аралыгында соттордун дагы түзүлүшү өзгөрүп турган.

Ал эми Кыргыз Республикасынын сот бийлиги аттуу бул курс лекция китебимизде Кыргызстандын сот тутумунун XIX кылымдан тартып азыркы убакка чейинки түзүлүшү, өнүгүшү жана ишмердүүлүктөрү жөнүндө жазылган.

Эми Кыргызстандын сот тутумунун Россия падышачылыгынын курамына киргенден баштап, азыркы убакка чейинки түзүлүшү, өнүгүшү жана ишмердүүлүктөрү жөнүндө токтолсок.

Кыргызстан Россия падышачылыгынын курамына киргенден кийин мурдагы бий жана казы соттору жоюла баштаган.

Биринчи бий соттору жоюлган, андан кийин казы соттору дагы жоюла баштаган. Казы сотторун жоюу жөнүндөгү чечим 1927-жылы 1-ноябрда кабыл алынган.

Ал эми ошол убакта элдик соттордун кадырбаркы көтөрүлө баштаган, Элдик соттор 1922-жылда түзүлгөн. Элдик соттор кылмыш жана жарандык иштерди эки арачынын катышуусунда караган.

“1924-жылы 14-октябрында Кыргызстан РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялык облусу түзүлгөн.”⁶ Ошол эле жылы Кара-Кыргыз Автономиялык облусунун Областык соту түзүлгөн.

Ошондой эле Авербург Лев Александрович Кара-Кыргыз автономиялуу областынын областтык сотунун төрагасы болуп дайындалган.

Кыргыз Автономиялык облусунун Облустук сотунун курамы төрагадан, анын 2 орун басарынан жана соттун 4 мүчөсүнөн турган.

Ошондой эле Облустук сот эл сотторунун караган иштерине кассациялык инстанция катары караган сот башкармалык орган болуп саналган.

Ал эми 1925-жылы Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу Кыргыз Автономиялуу облусу болуп кайра түзүлгөн.

Облустук соттун Пленуму төрага, анын 2 орун басары, соттун 4 мүчөсү, 2 кошумча судья, пленумдун 1 катчысы, Президиум менен тартип коллегияларынын да катчысынан турган.

Кыргызстан 1924-жылы Кара-Кыргыз автономиялуу облусу жана 1925-жылы Кыргыз Автономиялуу облусу болуп түзүлгөн убакта эң жогорку соту болуп облустук сот эсептелген.

Андан кийин 1927-жылы Кыргыз АССРде Башкы Сот түзүлүп, анын төрагасы болуп Иманбек Бекиев шайланган. Башкы Соттун курамы төрага, анын 2 орун басары жана 5 сот мүчөлөрүнөн турган.

Башкы Сот Кыргыз АССРде Жогорку сот органы катары эсептелинген жана ал Пленумдан, Президиумдан, кылмыш жана жарандык бөлүмдөрүнөн турган.

Кыргыз АССРнин Башкы Соту караган иштерге кассациялык жана көзөмөл инстанциясы болуп РСФСРдин Жогорку Соту эсептелген.

Мурдагы Кыргыз АССРде жогорку сот болуп облустук сот эсептелсе, 1927-жылдан Башкы сот Кыргыз АССРинин аймагында Жогорку Сот болуп эсептелинген.

Ал эми облустук сот 2-инстанциядагы сот катары аймактагы эл сотторуна салыштырмалуу жогору турган сот орган болуп калган.

Кыргызстандын эң алгачкы Конституциясы “1929-жылдын 25–30-апрелде Кыргыз АССРинин Советтеринин 2-сөзүндө болуп өткөн. Ага 220 делегат катышып, республиканын өкмөтүнүн отчетун уккандан кийин Кыргыз АССРинин Конституциясын кеңири талкуулаган жана кабыл алган.”⁷

Ошол убакта “Кыргыз АССРи республикада сот адилеттигин өз алдынча жүргүзүүгө укуктуу болгон. Сот иштери Кыргыз АССРинин Башкы Соту жана элдик соттор тарабынан жүргүзүлгөн.”⁸

“1936-жылдын 5 декабрында СССРдин жаңы Конституциясын бекитти (СССРдин биринчи, Конституциясы 1924-жылы 31-январында кабыл алынган). Кыргыз АССРи союздук республикага айланып, түздөн-түз ССР союзунун курамына кирген.”⁹

“Ушул күндөн тарта Кыргыз АССРи Кыргыз ССРине айланып, СССРдин курамына тең укуктуу союздук республика катары кирген.”¹⁰

1937-жылы Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы кабыл алынган. Ошондой эле мурдагы Кыргыз АССРинин Башкы Соту Жогорку Сот деп аталып республикадагы бардык сот органдарынын

⁷ Осмонов Ө.Ж., Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин).– Бишкек, 2007.

⁸ Сооданбеков С.С., Укушев М.К., Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу.– Бишкек, 2002.

⁹ Шерипов Н.Т., Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу.– Бишкек, 2012.

¹⁰ Осмонов Ө.Ж., Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин).– Б., 2007.

⁵ Сооданбеков С.С., М.К.Укушев. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. – Бишкек, 2002.

⁶ Момбеков Ж.К., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы.– Бишкек, 2003.

ишине көзөмөл жүргүзүүчү эң жогорку сот органы болуп эсептелген.

Кыргыз ССРинин Жогорку Соту жана анын элдик арачылары Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши тарабынан 5 жылдык мөөнөткө шайланган.

Кыргыз ССРинин Жогорку Сотунун курамы төрагадан, анын орун басарынан, сот мүчөлөрүнөн, ишти кароого чакырылган элдик арачылардан турган.

Кыргыз ССРинин Жогорку сотунун Төрайымы
Ф. Кыдырбаева (оңдо) Ала-Тоо аянтында,
Фрунзе шаары

1960-жылдан баштап Кыргыз ССРинин Жогорку Сотунун түзүмү, жана ыйгарым укуктары өзүнүн сот түзүлүшү жөнүндөгү мыйзамдары менен аныктала баштаган.

Ал эми бул убакка чейин СССРдин жана союздук, автономдуу республикалардын сот түзүлүшү жөнүндөгү мыйзамдары менен аныкталып келген.

Улуу Ата Мекендик согуш учурунда Кыргызстанда эл соттору, Жогорку Соту, беш облустук соту иштеп турган.

Ошондой эле 1942-жылы уюшулган Фрунзе гарнизондук аскер трибуналы болгон.

Кыргыз ССРде биринчи жолу 1960-жылдары Сот түзүлүшү жөнүндөгү мыйзамы, Кылмыш жана Кылмыш-процессуалдык кодекстери, 1964-жылы Жарандык жана Жарандык процессуалдык кодекстер, 1969-жылы Нике жана үй бүлө мыйзамдарынын кодекси кабыл алынган.

1970-жылдары Кыргыз ССРинин Жогорку Сотунун курамы төрагадан, анын 2 орун басары, сот мүчөлөрү, ошондой эле эки эл арачыларынан болуп:

- Жогорку Соттун Пленуму;
- Жогорку Соттун Президиуму;
- жарандык иштер боюнча сот коллегиясы;
- кылмыш иштери боюнча сот коллегиясы иш алып барган.

Ал эми “Кыргыз ССРинин тогузунчу чакырылган Жогорку Советинин кезексиз сегизинчи сессиясы 1978-жылдын 20-апрелинде Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы кабыл алынган.”¹¹

Ошондой эле Кыргыз ССРинин Жогорку Сотунун ыйгарым укуктары кеңейтилген. Ал эми 1979-жылдары Фрунзе шаардык соту түзүлгөн.

Ошентип, 1990-жылдары Кыргыз ССРинин сот тутуму төмөнкүчө болуп түзүлгөн:

- Жогорку Сот;
- Облустук соттору;
- Фрунзе шаардык соту, райондук (шаардык) элдик соттору жана Аскер соту болгон.

1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасы өз алдынча көз карандысыз мамлекет болуп эгемендүүлүккө ээ болгон.

1993-жылы 5-майда Кыргыз Республикасы жаңы Конституциясын кабыл алды. Конституциясынын редакциясына ылайык Кыргыз Республикасынын сот тутуму төмөнкүчө болуп түзүлдү:

- Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту;

СССРдин Жогорку сотунун Төрагасы А. Ф. Горкин жана Кыргыз ССРинин Жогорку сотунун Төрагасы
А.С. Сунатаев Ош жана Таш-Кемүр шаарларына сапарда

- Жогорку Соту;
- Жогорку Арбитраждык Соту;
- Жергиликтүү соттор болуп бөлүнгөн.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту менен Жогорку Арбитраждык сотунун статусу бирдей болгон, бирок алардын жүзөгө ашырган сот иштери өз өзүнчө болгон.

Ошол убакта Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту кылмыш жаза, жарандык жана административдик иштерди кароо боюнча жергиликтүү соттордун ишине көзөмөлдүк кылуучу сот орган болгон.

Мисалга алсак, Жогорку Сот жана жергиликтүү соттор (Бишкек шаардык соту, Облустук соттор, шаардык жана райондук соттор) кылмыш жаза, жарандык, административдик сот иштерин караган.

Ал эми Жогорку Арбитраждык Соту жана арбитраждык соттору (Бишкек шаардык жана облустук арбитраждык соттору) экономикалык иштерди караган.

Демек, Бишкек шаардык жана областардын арбитраждык соттору Жогорку Арбитраждык Сотунан кийин турган арбитраждык сот болуп, жергиликтүү сотторго кирген.

Жогорку Арбитраждык Сот экономикалык иштерди кароо боюнча облустук жана Бишкек шаар-

¹¹ Шерипов Н.Т., Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу.– Бишкек, 2012.

дык арбитраждык сотторунун ишине көзөмөл жүргүзүүчү сот болуп эсептелген.

Арбитраждык соттордун тутуму Жогорку Арбитраждык Соту жана олустук, Бишкек шаардык арбитраждык сотторунан турган.

2003-жылдын 18-февралында Кыргыз Республикасынын сот тутумунда өзгөрүүлөр болуп Жогорку Арбитраждык Соту жана арбитраждык соттору жоюлуп, жалпы юрисдикциядагы соттор менен бириктирилген.

Ошентип, сот тутуму жаңылануусунан кийин сот бийлигинин тутуму төмөнкүчө болуп:

- Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту;
- Жогорку Соту;
- Жергиликтүү соттору болуп бөлүнгөн.

Ал эми мурдагы арбитраждык соттор караган экономикалык иштерди кароо Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана жергиликтүү сотторуна жүктөлгөн.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун курамында экономикалык жана административдик иштер боюнча соттук коллегия түзүлүп, Жогорку Арбитраждык Сот караган иштерди карай баштаган.

Ошондой эле облустук жана Бишкек шаардык сотторунун курамында экономикалык жана административдик иштер боюнча соттук коллегия түзүлүп, облустук жана Бишкек шаардык арбитраждык соттору караган экономикалык иштерди карай баштаган.

Кыргыз Республикасынын Арбитраждык соттору 1992-жылдан баштап 2003-жылга чейин иштеп келди.

Ал эми Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту кээ бир мамлекеттерде Конституциялык көзөмөлдү жүзөгө ашыруучу өзүнчө сот органы болуп сот тутумуна кирбейт.

Ал эми Кыргызстанда Конституциялык Сот – сот тутумунун эң жогорку органы болуп саналган.

2010-жылынын 27-июнда Кыргыз Республикасында жаңы Конституция кабыл алынып, Конституциясына редакциясына ылайык Кыргыз Республикасынын сот тутумунда реформа жүрүп, анын негизинде Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту жоюлуп, Кыргыз Республикасынын сот тутуму Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана жергиликтүү соттору болуп түзүлдү.

Ал эми Конституциялык көзөмөлдү жүргүзүүчү өзүнчө органы болуп, Жогорку Сотунун курамында Конституциялык палата түзүлүп, иштей баштады.

Конституциялык палата сот тутумуна кирбейт. Ал Конституциялык көзөмөлдү жүргүзүүчү өзүнчө органы болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын сот тутумунда эң жогорку сот органы болуп Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Конституциялык Соту 1993-жылдан 2010-жылга чейин иштеп келди.

Кыргыз Республикасында соттор үч инстанцияга бөлүнөт:

- Биринчи инстанциядагы сотторго (райондук, шаардык, шаардагы райондук, райондор аралык соттор, аскер гарнизондук) соттору кирет;
- Экинчи инстанциядагы сотторго (Областык, Бишкек шаардык соту жана Кыргыз Республикасынын Аскер соту) кирет;
- Көзөмөл инстанция болуп Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту болуп саналат.

Адабияттар:

1. Ганиева Т.И., Кыргыз Республикасынын сот бийлиги. – Бишкек, 2004.
2. Момбеков Ж.К., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. – Бишкек, 2003.
3. Сооданбеков С.С., Укушев М.К. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. – Бишкек, 2002.
4. Шерипов Н.Т., Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу Бишкек 2012.
5. Осмонов Ө.А., Кыргызстан тарыхы Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин. – Бишкек, 2007.

Рецензент: д.ю.н. Жоробеков А.